

РЕЦЕНЗИЯ

от

д-р Георги Иванов Шопов,

професор в Института за икономически изследвания при БАН,

гост-професор в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“

на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор“

по: област на висше образование “3. Социални, стопански и правни науки“;

професионално направление „3.4 Социални дейности“;

докторска програма “Социални политики и социална работа“.

Автор: Екатерина Георгиева Ужиканова.

Тема: „Социална работа с деца и семейства в подкрепа на ранното детско развитие“.

Научен ръководител: доц. д-р Людмила Павлова Векова - Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“.

1. Общо описание на представените материали

Със заповед № РД 21-121 от 20.01.2023 г. на Ректора на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ (ПУ) съм определен за член на научното жури за осигуряване на процедура за защита на дисертационен труд на тема „Социална работа с деца и семейства в подкрепа на ранното детско развитие“ за придобиване на образователната и научна степен „доктор“ в посочените по-горе област на висше образование, професионално направление и докторска програма. Авторка на дисертационния труд е Екатерина Ужиканова – докторантка в редовна форма на обучение към катедра “Социални дейности“ на Педагогическия факултет (ПФ) на ПУ „П.Хилендарски“.

Представеният от Екатерина Ужиканова комплект материали на хартиен носител е в съответствие с чл.36 (1) от Правилника за развитие на академичния състав на ПУ и включва следните документи:

- молба до Ректора на ПУ за разкриване на процедурата за защита на дисертационен труд;
- автобиография в европейски формат;
- протокол от катедрения съвет, свързан с докладване на готовността за откриване на процедурата и с предварително обсъждане на дисертационния труд;
- дисертационен труд;
- автореферат;
- списък на научните публикации по темата на дисертацията;
- копия на научните публикации;
- декларация за оригиналност и достоверност на приложените документи.

2. Кратки биографични данни за докторантката

Докторантката притежава бакалавърска степен по социални дейности (придобита в ТУ – Габрово) и магистърска степен „Мениджър на социални организации“ (придобита в ПФ на ПУ „П.Хилендарски“). През периода март 2019 г. – март 2022 г. е редовен докторант в катедра „Социални дейности“ по докторска програма “Социални политики и социална работа“, от-

числена с право на защита. Целият професионален опит на г-жа Ужиканова, натрупан след 2003 г., е в областта на социалните дейности. Преобладаваща част от него е свързан с децата и семействата, като от края на 2016 г. е управител на Център за ранно детско развитие (ЦРДР) -Асеновград. От октомври 2022 г. е и асистент в катедра „Социални дейности“ в ПФ на ПУ. Наред с това, кандидатката има сериозен опит в реализацията на социални проекти, финансирани от национални и международни институции. Всичко това е солидна основа за натрупване на теоретични и практически знания, умения и опит в социалните дейности като цяло, и в частност в социалната работа с деца и семейства, които са във фокуса на рецензирания дисертационен труд.

3. Актуалност на тематиката и целесъобразност на поставените цели и задачи

В научно и научно-приложно отношение тази актуалност произтича, според мен, от няколко по-важни обстоятелства: (1) във фокуса на изследването са проблеми, свързани с оказването на интегрирана подкрепа на ранното детско развитие; (2) тази подкрепа е най-тясно свързана с предлагането и предоставянето на социални услуги в общността, което се вписва в политиката за осъществяване на социална работа извън специализирани институции и съответства на професионалното направление на дисертацията; (3) изследването съдейства за утвърждаване на ранното детско развитие като потенциал и инвестиция в успеха, сигурността и стабилността на индивидуално, семейно, но и на общностно равнище; (4) дисертационният труд предлага авторско виждане и препоръки за развитието и използването на методи и подходи в социалната работа за интегрирана подкрепа на ранното детско развитие на индивидуално, национално и институционално ниво, което е в отговор на безспорна обществена необходимост; (5) от научна гледна точка, разработката поставя изследователски предизвикателства, дискутирани в литературата и свързани както с изясняването на ключови понятия, така и с методологически въпроси по създаването на модел за интегрирана подкрепа на ранното детско развитие, подпомагащ социалните работници в дейността им с деца и техните семейства.

Актуалността на разработвания в дисертационния труд проблем е аргументирана в уводната част на разработката и приведените там доводи не предизвикват възражения. Актуалността на тематиката намира място и израз в целта и конкретните задачи, поставени и разработени в дисертацията.

4. Познаване на проблема

Докторантката демонстрира много добро познаване на състоянието на проблема. То произтича както от нейния дългогодишен професионален практически опит като социален работник, вкл. 6 години като управител на Център за ранно детско развитие, така и от работата ѝ с национални стратегически и нормативни документи и научни публикации, свързани с разработването на дисертационни труд. В първа и втора глава на дисертацията, където преобладават теоретичните аспекти, тя показва познаване на институционалната рамка и същността на социалните дейности с деца и техните семейства, както и умение да оценява литературния материал като систематизира мнения и виждания на други автори, но и да ги представя през собствен поглед. Дизайнът на емпиричното изследване и интерпретирането на резултатите от него също отразяват задълбочени познания на социалната работа с деца и семейства.

5. Методика на изследването

Избраната методика на изследване позволява постигане на поставената цел и получаване на адекватен отговор на задачите, заложили в дисертационния труд. За целта са използвани методи като: проучване на литературни източници, на стратегически и нормативни документи на Р България и на ЕС; анализ на статистически данни и на документация и процеси на пилотен проект ЦРДР-Асеновград, в който авторката е участвала; собствено емпирично социологическо изследване (ЕСИ), включващо анкета със стандартизиран въпросник за специалисти, работещи в различни социални услуги (количествено изследване/метод) и полуструктурирани

интервюта с ръководители на социални услуги в страната (качествено изследване/метод). Обработката на отговорите на респондентите в анкетното проучване е извършен чрез стандартният статистически продукт SPSS, като анализът и интерпретацията на резултатите е експертно дело на авторката. Синтезът като използван метод позволява извеждането на обобщения и изводи, свързани с целта и задачите на изследването.

6. Характеристика и оценка на дисертационния труд

Дисертацията е изградена и осъществена по „традиционните“ оси:

- *Увод* – с ясно формулирани обект, предмет, цел и задачи, хипотези и методология на изследване (с.6). Целта и 6-те задачи предпоставят логическата структура на труда, който е насочен към тяхното постигане.
- *Теоретична част*, представяща теоретичната основа и институционалната рамка на изследването. Тази част обхваща първа и втора глава, посветени съответно на: представянето на разбирането за същността, периодите и значението на ранното детско развитие и възможните ключови области за неговата подкрепа чрез социална работа (първа глава); същността и съдържанието на социалната работа с деца и семейства в подкрепа на ранното детско развитие (втора глава).

Тази първа част е развита чрез систематизация на вижданията на множество български и чуждестранни автори. Това отразява задълбочената работа с множество научни и институционални публикации (СБ, УНИЦЕФ, ЮНЕСКО, СЗО, МТСП, АСП), въз основа на която се представя и гледната точка на авторката по разглежданите въпроси, напр. за ранното детско развитие (с.8), за ролята на семейството като неизменен фактор в живота на детето (с.18), за доброто родителско умение и отговорното родителско поведение (с.18 и сл.).

Основните резултати и изводи в първата част могат да се обобщят в следното: предлагането на собствени определения на ранното детско развитие (с.8-9) и на отговорното родителство (с.19); защитата на тезата, че ранното детско развитие е свързано не само с подкрепата на детето в този период, но е определящо и за бъдещата му реализация като пълноценна личност (с.13); приоритетната роля на семейството и на средата за развитието и подкрепата на детето (с.14; авторовата фиг.1 на с.16); обобщените изводи относно ролята на ранното детско развитие в индивидуален и обществен аспект, и на семейната среда като ключов фактор в ранна детска възраст, влияещ върху способностите на детето в зряла възраст (прословутите „първи седем години от възпитанието на децата“ - с.21); структурирането на равнището на въздействие на социалната работа върху децата и семейството (представено в авторовата фиг.2 на с.25), което определя и избора на подходящи методи на работа с тях; структурираното описание на ролята на социалните услуги (превантивна, защитна, посредническа, реинтегрираща, интегрираща, допълваща, помощна), представено в авторовата фиг.5 на с.66; структурирането и разглеждането на факторите и актьорите за развитието на адекватна политика в подкрепа на ранното детско развитие (авторовите фиг. 6/с.68 и фиг.7/с.70); защитеното разбиране за комплексен подход към нуждите на потребителите, който да обединява професионалните компетенции на множество специалисти в единна рамка (с.67), както и структурирането на ресурсите за позитивно родителство (на вътрешни за родителя и за семейството, и външни за семейството), сред които са здравните, образователните и социалните услуги (с.34), заложили в предлагания по-нататък модел като съставки на интегрираната подкрепа. Последното е илюстрация за *логическата постройка и консистентност на разработката*.

- *Емпиричен раздел* (трета глава, т.1 и т.2), съдържащ: обособена кратка методологична част (в т.1. Организация и методология на проучването); апробация на методологията

чрез провеждане на „същинско“ ЕСИ на терен; анализ и обобщаване на резултатите от анкетите (съдържащи 27 въпроса) на 104 специалисти от цялата страна, работещи в различни социални услуги и полуструктурирани интервюта, включващи 5 въпроса към 9 ръководители на социални услуги в страната (в т.2. Анализ и обобщаване на резултатите от проведеното изследване, с две подточки - 2.1. Изследване на пилотен проект – Център за ранно детско развитие – Асеновград и 2.2. Изследване на практики на социална работа в подкрепа ранното детско развитие в действащи социални услуги на територията на страната).

Анкетното проучване няма представителен характер, но резултатите от него, както и от интервюта, дават възможност да се обобщи информация за нуждата от създаване на нов модел на социална работа. Моделът е насочен основно към преодоляване на *идентифицираните при емпиричното изследване дефицити в социалната работа, подкрепяща ранното детско развитие*, като например: недостатъчен фокус върху дейности за обучение на родителите, пренатална подкрепа и мобилна работа. (с.112); слабата, а на места и липсваща интегрираност, координация и взаимодействие между ключовите партньори от отделните сектори - социален, образователен и здравен (с.113); липсата на ресурси, като финансови, обучителни, подкрепящи практиката, супервизия (с.113); слабото застъпване и липсата на подкрепа към една от най-важните групи деца от 0 до 3 години (с.114) и пр.

Разработването на инструментариума на ЕСИ и анализът на резултатите от него са извършени от колежката Ужиканова и са подчинени на една от ключовите задачи на дисертацията – конструиране на авторов модел на социална работа за ранно детско развитие. Това също е *илюстрация за логическата постройка и консистентност на разработката*.

- *Прескриптивна „конструктивна“ част* (трета глава, т.2.3), в чийто фокус е предлаганият от авторката нов модел на социална работа за ранно детско развитие, интегриращ социална, образователна и здравна подкрепа. Моделът е воден от идеята за противодействие на детската бедност и социално изключване и е създаден с „разбирането, че нуждите на общностите са свързани с планирането в контекста на удовлетворяване на отделни потребности, основно реализирани в практиката на социалните услуги, които се отнасят до индивидите, групите и общностите“. Моделът конкретизира представената от авторката концептуална схема на интегрирана подкрепа (фиг. 9/с.79), включваща пет групи взаимосвързани и взаимодопълняеми социални, здравни и образователни услуги за удовлетворяване на разнообразни нужди на клиенти на Център за ранно детско развитие – взаимосвързаността, взаимодопълняемостта, наред с взаимозаменяемостта, са характеристики на комплексността на обслужването в широкия смисъл на понятието като предлагане, оказване и потребление на услуги.

Моделът включва четири основни елемента: цели, целева група, структура и основни дейности (с.122 и сл.), като визията на авторката му е обобщено представена в Схема 1 (с.126).

В тази част се дадени и конкретни препоръки относно социалната политика в подкрепа на децата и семействата, свързани с активността на институциите, имащи отговорност и роля при подкрепата на децата и тяхното пълноценно развитие (с.129 – с.131) – напр. към държавни институции, провеждащи политики за закрила на децата, към образователни, социални и здравни институции на местно и регионално ниво.

- *Заключение*, което обобщава основни резултати и изводи от разработката. В него се дават и оценки, потвърждаващи първоначалните изследователски хипотези (с.136-с.137).

Материалът, върху който се градят резултатите, изводите, оценките и приносите на дисертационния труд не буди съмнение в тяхната автентичност и достоверност като следствие от добросъвестния изследователски труд на авторката. Поставените в увода изследователски цел и задачи са постигнати. Следва да се отбележи, че ковид-пандемията пряко е повлияла на продължителността на емпиричната работа (септември 2020 – март 2022 година), но не и върху качеството на получената информация, служеща като база за изграждането на предлагания модел на социална работа за ранно детско развитие, интегрираща социална, образователна и здравна подкрепа.

Дисертационният труд представя докторантката като автор, който може да организира и провежда самостоятелно научно изследване (което е една от целите на всяка докторантура) и с добри умения за академично писане.

7. Приноси и значимост на разработката за науката и практиката

В предходната точка на рецензията са открити основните резултати и постижения, съдържащи се в отделните части на дисертацията. Тези резултати и постижения имат както научен характер (достигнати най-вече в първите две глави), така и научноприложен характер (в трета и особено – в четвърта глава). По-конкретно:

(а) Научните приноси се изразяват в:

- Обосновката със собствени аргументи на необходимостта и значимостта на социалната работа с деца и семейства в подкрепа ранното детско развитие като научен, но и практически проблем с подчертана актуалност и нуждаещ се от целенасочени допълнителни научни изследвания.

- Надграждането на научното познание чрез: систематизиране на съществуващи виждания и на тази основа - предлагане на собствени определения за ключови за дисертацията понятия като напр. „ранно детско развитие“, „отговорно родителство“; открояването на факторите и актьорите за развитието на адекватна политика в подкрепа на ранното детско развитие; свързването на това развитие с подкрепата на детето в този период, но и с бъдещата му реализация като личност; предлагането на класификации и структури на обекти и процеси от полето на изследване – напр. равнищата на въздействие върху децата и семействата на социалната работа с тях, структурирането на ресурсите за позитивно родителство, обосноваването на необходимостта от комплексен подход към нуждите на децата и семействата, свързани с ранното детско развитие и прилагането на това разбиране при разработването на предлагания модел на социална работа за ранно детско развитие, интегриращ социална, образователна и здравна подкрепа.

(б) Научноприложните приноси се изразяват най-вече в предложения модел на социална работа за интегрирана подкрепа на ранното детско развитие за противодействие на детската бедност и социално изключване – изготвен въз основа на теоретично проучване и анализ на резултати от собствено ЕСИ, проведено посредством авторова методология. Този модел има почва за приложение и развитие в практиката, а резултати от дисертацията могат да бъдат полезни при включване в учебните програми на различни дисциплини и при извънакадемични форми за обучение на курс относно интегрираната подкрепа на ранното детско развитие.

8. Преценка на публикациите по дисертационния труд

Докторантката е представила пълни копия на 4 свои индивидуални публикации в сборници с доклади от научни конференции, от които 1 международна и 3 национални. Всички публикации са на български език и са от 2021 г. и 2022 г., т.е. - от периода на докторантурата¹. Те са

¹ - В списъка с авторските публикации, подготвен от докторантката, са допуснати 2 технически неточности: нейният доклад Ужиканова, Е. (2021). Ролята на социалните услуги за бъдещото развитие на децата и семействата.

по темата на дисертационния труд, като по такъв начин, междинни резултати от него *са получили публичност сред научните среди*. Прави впечатление, че част от публикациите (напр. „Развитие и перспективи на модела на социална услуга – Център за ранно детско развитие“) представят параметри от работата на докторантката в Центъра за ранно детско развитие – Асеновград, насочена към неговото оптимизиране като място за представяне на интегрирана социална услуга. Тези въпроси са намерили място и в дисертацията.

Всички доклади са в редактирани колективни томове, което отговаря на националните критерии. С представените 4 публикации (носеци 40 точки) и с представения рецензиран дисертационен труд (50 точки), кандидатската отговаря на минималните национални изисквания за ОНС „доктор“ (80 точки).

9. Лично участие на докторантката

Оценката ми е, че рецензираното дисертационно изследване е резултат от добросъвестните собствени усилия на докторантката, като съдържащите се в разработката резултати и са нейна лична заслуга. Използваните литературни и други източници са коректно цитирани и ясно разграничени от авторския текст, като не съм забелязал елементи на плагиатство.

10. Автореферат

Авторефератът коректно представя структурата на дисертацията, синтезира основните акценти в изследването, отразява резултатите, постигнати в дисертационния труд, както и приносите, формулирани от авторката. Като техническа неточност бих посочил, че за разлика от съдържанието в дисертацията, в съдържанието на автореферата е изведена подробна структура на увода, което е излишно. В автореферата, методите на изследване са представени по-структурирано.

11. Критични забележки и препоръки

По комплекта материали нямам забележки. Критичните ми коментари и препоръки са както следва:

- Научната дискусия при прегледа и систематизацията на мнения и оценки на други автори би могла да бъде още по-ясно изразена и по-задълбочена чрез по-широки лични мнения/аргументи по разглежданите въпроси.
- На места в дисертацията са ползвани статистически данни и официални документи от по-отдалечени години, напр. различни Планове за действие, Стратегии (за деинституционализация на грижите за деца), Отчети на МТСП и АСП (вж. с.47-51). От една страна, това нормално е свързано с етапа, на който е работено по съответния текст в хода на докторантурата (започнала през 2019 г.), но – от друга страна, се отразява на актуалността на оценките към момента на защитата. Напр. на с. 36 се привеждат данни от становище на Европейския икономически и социален комитет от 2011 г. за децата в риск от бедност или социално изключване, но не са използвани по-нови данни от Наблюдението на социалното включване и условията за живот (SILC) на НСИ или от Евростат, които показват тенденция към подобряване.
- В труда има някои технически недостатъци като напр: (а) на с.109 се повтаря текст, който вече е даден на с.85 (за структурата на респондентите в анкетното проучване); (б) при подредбата на заглавията в „Литература“, нормативните документи би следвало да бъдат в началото, следвани от заглавията на българските публикации и на

вата. Сборник доклад международно научно-практическа конференция „Социална работа – минало, настояще, бъдеще“. Югозападен университет „Неофит Рилски“ Благоевград. ISBN (978-954-00-0309-2) е всъщност (1) от 2022 г., когато е издаден сборникът и (2) в сборника заглавието е „Ролята на социалните услуги при бъдещото развитие на децата и семействата“.

чуждестранните публикации; (в) полезна за читателя би била и една таблица с използваните съкращения, каквато сега липсва.

- При анализа на резултатите от анкетното проучване са използвани главно основните („нулеви“) разпределения на отговорите на респондентите, но не са правени анализи на т.нар. „кросирания“ на разпределенията на отговорите на поне два въпроса, което дава възможност за извеждането на по- специфични характеристики и изводи – например кросирания на отговори на някои от въпросите от 1 до 24 с отговори на някои въпроси от 25 до 27 от анкетната карта на специалистите (Приложение (1)).
- Както посочих по- горе, взаимосвързаността, взаимодопълняемостта, наред с взаимозаменяемостта, са характеристики на комплексността на обслужването в широкия смисъл на понятието. Встрани от вниманието на авторката е останал въпросът дали интегрираният модел на подкрепа позволява и „предвижда“ взаимозаменяемост на услугите в него. От допълнително изясняване се нуждае и разликата между „комплексни“ и „интегрирани“ услуги.
- В кратката част относно финансирането (с.117-118) се отбелязва възможността оказването на интегрирана подкрепа по предлагания модел да се финансира най- вече като „делегирана държавна дейност“ (т.е. – въз основа на сегашните финансови стандарти, с техните недостатъци), но не се изключва и „смесено финансиране“, без да се пояснява какво точно означава то – дали е държавно+общинско финансиране или е държавно финансиране + частни ресурси (по линия на публично-частното партньорство, което се споменава на с.118). В този контекст, независимо, че финансирането е извън изследователските задачи, би било полезно да се изясни коя от тези форми все пак има най-големи предимства и може ли тя да бъде в случая „предпочитана“; също така – имат ли място в това „смесено финансиране“ такси, заплащани от потребителите.
- Целите и целевите групи като елементи на „Модела на социална работа за интегрирана подкрепа на ранното детско развитие“ (вж. Схема 1 на с.126) са ясно описани, докато структурата и основните дейности са само маркирани в нея, без да са разгледани в основния текст, което нарушава логическата връзка със схемата за интегрирана подкрепа на фиг.9/с.79.

12. Лични впечатления

Личните ми професионални впечатления от Е. Ужиканова са свързани с нейното участие в катедрени заседания и обсъжданията за нейната работа при ежегодните атестации в хода на докторантурата, както и от консултации във връзка с подготовката на дисертацията. Впечатленията ми са за съвместен изследовател, демонстриращ желание и способности за академична работа, която да съвместява и обогатява чрез практическа дейност като социален работник и ръководител на звено за социални услуги за деца и родители.

13. Препоръки за бъдещо използване на дисертационните приноси и резултати

Предложеният модел на социална работа за интегрирана подкрепа на ранното детско развитие за противодействие на детската бедност и социално изключване може да бъде използван от социалните работници в практиката. Резултати от дисертацията могат да бъдат полезни при включване в учебните програми на университетски катедри по социална работа и при извънакадемични форми за обучение по интегрираната подкрепа на ранното детско развитие.

В бъдещата си работа докторантката би могла да насочи усилията си към доразвиване на модела от гл.т. съдържанието на дейностите и услугите в него, управлението и финансирането на интегрираната подкрепа в контекста на провежданите политики национални и местни политики. Също така, доколкото проблематиката за интегрираната социална подкрепа на

ранното детско развитие е валидна и за други страни, колежката би могла да потърси възможности за публикуване в реномирани списания, вкл. в чуждестранни издания. Бих препоръчал, също така, тя да продължи да работи върху стила си на академично писане като изчиства текста от подробности, несвързани с целите и задачите, и да опростява максимално отделните фрази, избягвайки излишни, паразитни думи и словосъчетания.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Дисертационният труд съдържа несъмнени научни и научно-приложни резултати и приноси, и отговаря на Закона за развитие на академичния състав в Република България (ЗРАСРБ), на Правилника за неговото прилагане, както и на Правилника на ПУ „Паисий Хилендарски“.

Дисертацията показва, че докторантката Екатерина Ужиканова притежава задълбочени знания и академични професионални умения, като чрез рецензирания труд убедително демонстрира качества и способности за самостоятелно провеждане на научно изследване.

Поради гореизложеното, убедено давам своята **положителна оценка** за проведеното изследване, постигнатите от него резултати и приноси, представени в дисертационния труд и в автореферата, като **предлагам на почитаемото научно жури да присъди образователната и научна степен „доктор“** на **Екатерина Георгиева Ужиканова** в област на висше образование „3. Социални, стопански и правни науки“, по професионално направление „3.4. Социални дейности“, докторска програма „Социални политики и социална работа“.

22.02.2023 г.

Рецензент:

проф. д-р Георги Шопов